

УДК 392.12-055.2

*Линюк Олена Миколаївна,
кандидат культурології, доцент кафедри режисури естради,
театралізованих видовищ та цирку Київської міської академії
естрадного та циркового мистецтва
partyzone5@ukr.net*

ЖІНКА В УКРАЇНСЬКІЙ ОБРЯДОВІСТІ: РОЛЬОВІ ФУНКЦІЇ БАБИ-ПОВИТУХИ В ПОЛОГОВИХ ОБРЯДАХ

У статті робиться спроба провести аналіз родинної обрядовості та виявити високий статус і поліфункціональність ролі баби-повитухи в пологових обрядах, яка виконувала функції господині на святі народження та керувала введенням новонародженої дитини в магічно-духовний і соціальний контекст традиційної культури. Робиться припущення, що поліфункціональність ролі баби-повитухи в пологових обрядах та особливі стосунки із породіллем, родиною, родом породіллі, сільською громадою вказують на її символічне уособлення прародительки всього живого – Богині-матері, Матері-Землі, Мокоші або Березині, культ якої становив основу світогляду українського селянина, визначаючи домінування жінки в українській обрядовості

Ключові слова: родинна обрядовість, баба-повитуха, домінування, рольові функції, породілля, поліфункціональність.

Линюк Елена Николаевна, кандидат культурологии, доцент кафедры режиссуры эстрады, театрализованных зрелищ и цирка Киевской муниципальной академии эстрадного и циркового искусств

Женщина в украинской обрядности: ролевые функции бабы-повитухи в родильных обрядах

В статье делается попытка провести анализ семейной обрядности и выявить высокий статус и полифункциональность роли бабы-повитухи в родильных обрядах, которая выполняла функции хозяйки на празднике рождения и руководила введением новорожденного ребенка в магически-духовный и социальный контекст традиционной культуры. Делается предположение, что полифункциональность роли бабы-повитухи в родильных обрядах и особые отношения с роженицей, семьей, родом роженицы, сельской общиной указывают на ее символическое олицетворение прародительницы всего живого – Богини-матери, Матери-Земли, Мокоши или Березини, культ которой составлял основу мировоззрения украинского крестьянина, определяя доминирование женщины в украинской обрядности.

Ключевые слова: семейные обряды, баба-повитуха, доминирование, ролевые функции, роженица, полифункциональность.

Lyniuk Olena, PhD in Cultural Studies, associate professor of the directing of stage, theatrical and circus performances, Kyiv municipal academy of circus and variety arts

Woman in ukrainian rituals: role of baba-midwife in maternity rites

This article attempts to analyze the family rituals and identify high status and multifunctional role of women-midwives in maternity rites which served as hostess at the celebration of the birth and led the introduction of a newborn baby in a magical, spiritual and social context of traditional culture. It is assumed that box functionality role of women-midwives in maternity ceremonies and special relationship with the mothers, family, genus mothers, rural community point to its symbolic personification ancestor

© Линюк О.М., 2016

of all life Mother Goddess, Mother Earth, Mokosh or guardians cult was the basis Ukrainian peasant outlook, defining the dominance of women in the Ukrainian rites.

Keywords: family ritual, Baba midwife, domination, role function, woman in labor, polyfunctional.

Характерною рисою традиційної культури є регламентація всіх сфер життя, яка здійснювалася не лише за циклами річного календаря, а й стадіями життєдіяльності людини, родини, роду. Важливі події в житті родини символізувалися і поетизувалися з допомогою цілісної системи родинної обрядовості. «Охоплюючи всі етапи людського життя – від народження і до смерті, родинна обрядовість є глибоко філософічною, бо, встановлюючи духовний зв'язок між поколіннями, наповнює життя оптимістичним змістом» [5, 1137].

Цінні відомості про обрядову культуру нашого народу містять «Акти Юго-Западной России» АЮЗР, «Дни и месяцы украинского селянина» М. Максимовича, «Быт русского народа» О. Терещенка, «Поэтические воззрения славян на природу» О. Афанасьєва, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» П. Чубинського, «Записки о Полтавской губернии» М. Арандеренка, «Быт подолян» К. Шейковського, «Обычаи, повирья, кухня и напитки малороссиян» М. Маркевича, «Житъе-бытѣ лубенського крестьянина» В. Милорадовича, «Записки о Южной Руси» П. Куліша, «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» Б. Грінченка, «Малороссийские предания и рассказы» М. Драгоманова, «Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.» О. Левицького, «Культурные переживания» М. Сумцова, етнографічні записи та етнологічні розвідки М. Номиса, М. Костомарова, О. Потебні, В. Бесарабка, В. Охримовича, Х. Ящуржинського, П. Єфименка, В. Іванова, Б. Яцимірського, І. Беньковського, А. Свидницького, В. Шухевича, І. Франка, М. Лисенка, Л. Яворницького, Ф. Вовка, В. Гнатюка, М. Грушевського, Ф. Колесси та ін. Усі ці праці є джерелом цінного фактографічного матеріалу, який донині використовують українські етнологи.

Системне дослідження обрядової культури нашого народу, розпочате в другій половині ХІХ ст., знайшло закономірне продовження і розвиток у працях українських радянських етнографів і фольклористів – М. Рильського, О. Дея, О. Мишанича, А. Гуменюка, М. Шубравської, В. Правдюка, М. Заковича, Р. Дмитерко та ін. Однак, працюючи в несприятливих обставинах доби тоталітаризму, вітчизняні вчені вимушено звужували коло досліджуваних явищ і процесів обрядової культури, розглядали її еволюцію з позицій «класової боротьби», «наукового атеїзму», «пролетарського інтернаціоналізму», що спонукає до критичного переосмислення їхнього творчого доробку. Значний внесок в осмислення української обрядової культури зробили діаспорні вчені – І. Огієнко, Д. Чижевський, Д. Дорошенко, Д. Антонович, С. Килимник, О. Воропай, Н. Полонська-Василенко, М. Семчишин та ін. Їхні праці позбавлені догматичних підходів, характерних для досліджень радянської доби, відзначаються науковою концептуальністю, глибиною осмислення матеріалу та об'єктивністю.

Праці сучасних українських етнологів і культурологів – А. Пономарьова, О. Курочкіна, В. Борисенко, С. Грици, М. Поповича, О. Безклубенка, В. Ску-

ратівського, В. Шевчука, А. Макарова, М. Гримич, О. Боряк, О. Кісь, Г. Лозко, В. Жайворонка, В. Войтовича, О. Різника, О. Гриценка – здійснені на широкому фактографічному матеріалі, з використанням сучасного наукового інструментарію, зокрема, поліметодологізму, висвітлюють різні, в т.ч. й табуйовані за радянської доби, аспекти календарної та родинної обрядовості. Теоретико-методологічну базу сучасних дослідників традиційної української обрядовості, поряд із продуктивними, однак донедавна забороненими як «буржуазно-націоналістичні», концепціями вітчизняних учених, формують актуальні теорії та методологічні підходи, розроблені зарубіжними культурологами, етнологами, соціологами – М. Еліале, К. Леві-Стросом, В. Тернером, Е. Тайлором, Б. Малиновським, Є. Дюркгеймом, Р. Смітом, А. Ван Геннепом, В. Буркертом, Х. Ортегою-і-Гасетом, П. Берком та ін.

Актуальністю методологічно-філософського осмислення пологової обрядовості характеризуються, зокрема, праці Ф. Вовка «Студії з української етнографії та антропології» [1], М. Грушевського «Історія української літератури». – Т. 1 [3], А. Пономарьова «Традиційно-побутова культура» [5], В. Войтовича «Українська міфологія» [2].

Мета статті – виявити поліфункціональність ролі баби-повитухи в пологових обрядах. Комплекс родинної обрядовості українців формувався впродовж багатьох віків. У ньому переплелися обрядодії, вербальні й невербальні формули та атрибути, коріння яких сягає різних історичних епох, «із притаманними кожній із них соціальними, правовими, морально-етичними, релігійними нормами й уявленнями» [5, 1137]. Потужного впливу зазнала традиційна родинна обрядовість з боку православної церкви, що протиставила архаїчному політеїзму ідею єдинобожжя; традиційній обрядовості – церковну, котра також обіймала найвизначніші етапи людського життя, від народження до смерті й після смерті (хрестини, вінчання, панахида); народній хліборобській моралі – християнську, в якій домінувало не жіноче – Мати-Земля, а триєдине чоловіче – Бог-Отець, Бог-Син і Святий Дух, начало. У феномені українського двовір'я християнські ідеї, втім, значною мірою трансформувалися під впливом вироблених ментальних стереотипів і традицій хліборобського життя, зокрема, зберігши ідею вищості сакралізованої сутності жіночої статі.

На потужну традиційну основу, християнізовану лише до певної міри, з народженням і утвердженням козацтва нашарувався «не менш помітний пласт – козацький». Характеризуючи зміни, яких зазнала традиційна культура й система рис національного характеру» під впливом козацтва, А. Пономарьов відзначає: «Якщо традиційний землеробський тип ґрунтувався на ідеї прив'язаності до землі, та рідної оселі, коли головною цінністю був хліб, а головним началом – жінка, й, насамперед, мати, то в основі козацького типу лежала ідея дороги та цінності суто чоловічого характеру» [5, 1161].

У козацьку добу зазнали перегляду ключові цінності хліборобської культури – цінність землі, селянської праці й жіночого начала: «Ставлення до праці змінилося, вона розцінювалась як другорядне, не гідне козака заняття, – відзначає А. Пономарьов. – Щодо значення землі в системі цінностей, то воно, як і колись, залишалося вирішальним, хоч і здобуло дещо іншої символіки.

Для хлібороба земля – це насамперед основа життя, для козака – батьківщина, окрім того – домівка, могила й навіть наречена» [5, 1162]. У козацьких піснях та думах досить часто зустрічається архаїчна формула «одруження» козака із землею: «Взяв собі паняночку – чистім полі земляночку» (наречену) тощо. Досить радикальним виявом байдужого, навіть дещо зневажливого ставлення козака до жінки є відома народна пісня «Ой на горі там жінці жнуть», герой якої – Сагайдачний – проміняв жінку на тютюн та люльку. Наводячи цей приклад, А. Пономарьов, однак, чомусь не згадує про те, що в пісні відображено не тільки факт «обміну», а й осуд необачного вчинку, який суперечить нормам народної моралі: Сагайдачний їде позаду війська; недвозначно звучить заклик повернути жінку, віддавши тютюн і люльку.

Досить виразне в козацькій культурі протиставлення чоловічого начала жіночому, однак, не призвело до радикальних змін у гендерних акцентах ріднинної обрядовості, характерні особливості якої виявлялися «і в тому статусі домінування, який обіймає українська жінка в сім'ї» [4, 64]. Цей статус залишився загалом незмінним і в козацьку добу. «Специфічні історичні умови буття українства – козаччина виключала чоловіків на тривалий час із господарської й побутової сфер сімейного життя, – відзначає А. Колодний. – На жінку припадав і догляд за дітьми й старими батьками, і ведення домашнього господарства. Це підвищувало її роль у збереженні родинних основ українства, його побутової культури. Ця зрима матриархальність життєвого повсякдення українського народу знайшла вияв і в особливостях його релігійного сприймання. Саме тому в Україні так поширювався культ Марії [4, 64]. У XVIII ст. близько половини українських монастирів і церков носили ім'я Богородиці; її зображення було на всіх чудотворних іконах» [4, 64].

Домінування жінки виявляється в основних обрядах родинного циклу – пологових, весільних та поховально-поминальних, котрі пов'язані з найважливішими етапами життя людини – народженням, освяченням шлюбу, смертю і шануванням її пам'яті.

Порівнюючи родильні обряди з календарними, Ф. Вовк відзначає спрощеність їхньої драматургії та порівняно бідний зміст символічних, святково-декоративних деталей. «Родильні обряди, порівнюючи не такі численні та далеко не такі цікаві, як рокові, – пише дослідник, – і зводяться до змагання надати дуже простим, по суті, вчинкам характер особливої важливості та урочистості.

Коли народини ідуть добре, то жодних обрядів, здається, не виконують, а коли вони відбуваються з труднощами, то для полегшення їх беруться до різних засобів, починаючи з медичних: б'ють п'ятами об поріг, викликають нудоту та блювання, примушують породілля плигати і навіть перевертають її догори ногами, та кінчаючи містичними, що засновані здебільшого на аналогіях. Сюди належать: одчиняння в хаті всіх замків та дверей, принесення та приміщення на животі породіллі церковних ключів та літургійного пояса та як ultima ratio прохання священика, щоб він одчинив царські врата в церкві» [1, 192].

Магічні акти, які виконуються в родильній» обрядовості, як і в інших обрядах родинного циклу, можна умовно поділити на спонукальні, сенс яких у забезпеченні здоров'я немовля і породіллі, та запобіжні – спрямовані на захист

від ворожих сил. Головна роль у виконанні пологових обрядів належить бабі-повитусі. Відповідні обряди, власне, починаються з запросин баби, яка не є родичкою. По неї посилають зазвичай чоловіка породіллі, або когось із членів родини, обов'язково із хлібом. Запрошена повитуха не має права відмовитися; вона бере хліб, увійшовши до хати породіллі, робить тридцять поклонів перед образами й читає спеціальну молитву, схожу на заляття: «Куди ти, молодиче, йдеш? – Іду, Господи, до роду. – Критії гори, розкрийтеся. Господні голоси, розійдіться... Як младенець – сідай на коня, а младениця – берись до гребеня» [1, 192]. Народжену дитину баба вітає молитвою; пуповину обрізає на сокирі, якщо немовля – хлопчик, або на гребені, коли дівчинка, загорнуту в кожух дитину кладуть на покуті; «місто» (плаценту) баба разом зі шматком хліба й горошиною закопує під «полом», присипаючи зверху житом. Солому з постелі породіллі викидають до свинушника, куди виливають і воду після першого купання дитини, – щоб свині плодилися. Після пологів породіллю обливають водою з цілющими травами, перев'язують їй живіт жіночими стеблинами коноплі, кладуть на піл, відразу ж зав'язуючи від чужих очей. Під полом баба-повитуха кладе ніж, освячений у великодні свята, зілля і «трійцю» – три зліплені докупі воскові свічки. Згідно з народними уявленнями, дитина від народження до христин перебуває в найбільшій небезпеці, а тому в хаті дотримуються вчистої, настороженої тиші – сварка, лайка, згадка про чорта і т. п. можуть накликати нечисту силу.

Повитуха готує дитину до христин – у присутності кумів купає немовля в «непочатій» воді, загортає хлопчика в батькову сорочку, дівчинку – в материну, і подає хлопчика через поріг, а дівчинку – через гребінь зі словами: «Нате вам народжене, принесіть хрещене».

Після христин і святкового обіду баба-повитуха роздає присутнім «виноград», тобто, варені яблука і грушки, та «квітки» – пучечки з колосків узимку або з барвінку, васильків, калини, з побажанням здоров'я, щастя і достатку дитині. Останньою обрядовією родильного обряду є «зливки». СENS дійства полягає в символічному митті рук баби-повитухи. Вона приносить «непочатої води», кладе в ночви навхрест калину, гвоздику, овес, любисток, руту, барвінок та інше зілля, а породілля тричі вливає воду бабі на руки, примовляючи: «Ти мені, бабуню, очищала душу, а я тобі очищаю руки. Потім породілля тричі вклоняється перед образами і дякує бабі, даючи їй сім пирогів і намітку. Іноді після цього справляють ще й «похрестини» – обряд із карнавальним та органістичним елементами, коли бабу-повитуху й кумів садять на борону й везуть до корчми, де п'ють горілку, на яку складаються всі родичі породіллі, співають ритуальних пісень і танцюють» [1, 194].

Характеризуючи наведений обряд, базований на матеріалі «Трудов етнографическо-статистической экспедиции...» П. Чубинського, Ф. Вовк зазначає, що всі перелічені ритуальні дії зводяться до кількох чітко визначених категорій: церемоніальних (обмін хлібом, привітання тощо); охоронних, мета яких – уберегти дитину від природних і надприродних небезпек; очисних, причому об'єктом очисної магії виступає не тільки породілля, а й баба-повитуха, та спонукальних, метою яких є заклинання здоров'я та благополуччя – дитину

перев'язують «матіркою» конопель – на родючість, кладуть під голову зуб від борони, заворожуючи сексуальну силу тощо. На думку Ф. Вовка, «суспільне значення» мають і відвідини породіллі молодичцями після пологів та родичами після христин, що надає святу народження статус події в житті всього роду.

Послідовність циклу родильної обрядовості визначає М. Гаврилюк: народина, очищення, ім'яречення, обрання кумів, провідки, зливок, христини, похристини [5, 137].

У праці «Картографирование явлений духовной культуры: По материалам родильной обрядности украинцев» А. Пономарьов підкреслює, що народження дитини належить до найбільш делікатних та інтимних подій, а тому найретельніше обставлялося всілякими магічними діями та обереговими знаками. «Насамперед це виявлялося в обрядах першого етапу народин, які здійснювалися у вузькому колі та найсуворішій таємниці, – пише дослідник. Це узгоджувалося з народними уявленнями про те, що нещастя не викликаються природними причинами, а приносяться нечистою силою або злими людьми.

Виходить, при народженні дитини потрібна була повна таємниця, аби уникнути будь-яких неприємностей. Саме тому місце для пологів зберігалось у таємниці, а коло дійових осіб обмежувалося до трьох: породіллі, повивальної бабки та чоловіка породіллі» [5, 1137].

Виконавиця головних обрядодій родильного обряду по-різному називалася в різних регіонах України: «баба-бранка» – на Правобережжі, «баба пупорізка» – на Наддністрянщині, «баба» – на Поліссі, «баба-повитуха» – в більшості районів України [5, 1138]. Баба-повитуха належала до найповажніших представниць сільського жіноцтва, оскільки, за народними уявленнями, окрім важливих медичних навиків, мала таємний зв'язок із надприродними магічними силами. Високий статус повитухи виявлявся не лише в діях, що мали функціональний характер, а й у тому, по вона виконувала головні ролі в функції в родильному обряді, була господинею на святі народження. «Вшанування новонародженого та частування породіллі бабою повитухою й близькими сусідками мало назву «родина», – відзначає А. Пономарьов і підкреслює: «Головною дійовою особою на них була баба-повитуха, яка накривала стіл і приймала гостей» [5, 1138].

Присутність повитухи була обов'язковою і під час «пострижи» – традиційного відзначення річниці з дня народження дитини – останнього обряду в циклі родильної обрядовості – дівочий варіант «пострижин» – заплітання коси, хоч у цьому обряді головні обрядодії виконують хресні батьки, які з моменту хрестильного обіду «сприймаються не просто хресними батьками: вони розглядалися як представники громади і водночас як посередники між громадою та батьками дитини. Останній статус кумів мав особливе значення» [5, 114]. Хресні батьки приймали естафету громадської опіки над дитиною, чію появу на світ першою вітала й символізувала, здійснюючи родильний обряд, баба-повитуха. Так відбувалося «введення» новонародженої дитини в магічно-духовний і соціальний контекст традиційно-побутової культури.

Проведений аналіз родильної обрядовості свідчить, що в цій частині комплексу родинних обрядів українців домінуючим є жіноче начало. Головна

роль у виконанні родильних обрядів відводилась бабі-повитусі, яка належала до найповажніших представниць сільського жіноцтва. Високий статус повитухи виявлявся не лише в діях функціонально-санітарного характеру, а й у тому, що вона виконувала головні рольові функції господині-розпорядниці на святі народження «родинах» – накривала на стіл, приймала гостей тощо, керуючи обрядовим введенням новонародженої дитини в магічно-духовний і соціальний контекст традиційно-побутової культури.

Поліфункціональність ролі баби-повитухи в родильних обрядах та особливі стосунки із породіллею, немовлям, родиною, родом породіллі, сільською громадою дозволяють припустити, що вона до певної міри представляла на святі народження прародительку всього живого – Богиню-матір, Матір-Землю, Мокош, Берекіню, культ якої становив основу світогляду українського селянина, визначаючи домінування жінки в родинній обрядовості.

Література

1. Вовк Хв. К. Студії з української етнографії та антропології / Хв. К. Вовк; упор., передм. Ю. Іванченка. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
2. Войтович В. М. Українська міфологія / В.М. Войтович; вид. друге, стереотипне / передм. В.О. Шевчука. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
3. Грушевський М. Історія української літератури. В 6-ти тт., 9-ти кн. – Т. 1. / М. Грушевський ; упор. В. Яременко; передм. П. Кононенко; прим. Л. Дунаєвська. – К. : Либідь, 1993. – 391 с.
4. Колодний А. М. Християнські засади національної культури / А.М. Колодний // Історія української культури. У 5-ти т. – Т. 3. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 43–66.
5. Пономарьов А. П. Традиційно-побутова культура / А.П. Пономарьов // Історія української культури. У 5-ти т. – Т. 3. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 1115–1197.

References

1. Vovk, H. (1995). Studio of Ukrainian Ethnography and anthropology. Yu.Ivanchenko (Eds). Kyiv: Mystectvo [in Ukrainian].
2. Voytovyc, V.M. (2005). Ukrainian mythology. Kyiv: Lybed [in Ukrainian].
3. Hrushevsky, M. (1993). History of Ukrainian literature: in 9 Volumes. V. Yaremenko P.Kononenko. L.Dunayevska (Eds). (Vol. 1). Kyiv: Lubed [in Ukrainian].
4. Kolodny, A.M. (2003). Christian foundations of national culture. History of Ukrainian culture.(Vol 3). (pp. 43-66). Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
5. Ponomarev, A.P. (2003). Traditionally, consumer culture. History of Ukrainian Culture(vol 3) (pp1115-1197) Kyiv. Naukova Dumka [in Ukrainian].